

МУЗЕЄЗНАВСТВО

УДК 069(477)

Б.М. КОЖУШКО

О.М. ТИТОВА

Розділ IV

Музейна справа в Україні: стан і перспективи

Подано коротку характеристику сучасного стану музейної мережі в Україні, названо основні проблеми у цій сфері, окреслено деякі шляхи їхнього подолання. Окремо розглянуто ситуацію з музеями у тимчасово окупованому Криму та на Донеччині.

Ключові слова: музеї, музейна мережа, Музейний фонд, музейний предмет, культурна спадщина, історико-культурний заповідник, ICOM.

Упродовж багатьох років в Україні створювала-ся потужна мережа музейних закладів різноманітного профілю та форми власності, велася підготовка кваліфікованих фахівців галузі, виникали різні наукові школи музейників. У фондах українських музеїв зібрана значна кількість рухомих пам'яток історії та культури – понад 12 млн. Окрім того, наша держава входить до числа провідних країн Європи за кількістю об'єктів нерухомої історико-культурної спадщини.

На кінець 2013 р. в Україні діяло 592 державних і комунальних музеї та заповідники (останні звичайно складаються як з нерухомих пам'яток культурної спадщини, так і зі збірок музейних предметів), серед них 48 національного значення, зокрема такі добре відомі, як Національний заповідник «Софія Київська», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей Тараса Шевченка, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» (щороку його музеї та виставки відвідують понад 200 тис. туристів, а за весь період діяльності його пам'ятки й експозиції відвідало понад 8 млн. туристів [1]), Національний музей-заповідник українського гончарства в смт. Опішні, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»,



Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького (у лютому цього року виповнилося 165 років від дня його заснування), Національний заповідник «Хортиця», Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», Шевченківський національний заповідник у м. Каневі (у серпні наступного року будемо відзначати 90-річчя від дня його утворення), Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила» (за твердженнями відомих учених, тутешні наскельні зображення є справжньою первісною картинною галереєю) й інші. За належною підтримкою держави в багатьох згаданих закладах можна було би організувати туристичні центри європейського та світового рівня.

Окрім державних і комунальних, є відомчі, приватні, віртуальні музеї та музейні кімнати, що функціонують при школах, вищих навчальних закладах, будинках культури, підприємствах і організаціях, або перебувають в їх підпорядкуванні.

За даними громадських експертів, станом на середину 2010 р. в Україні діяло загалом близько 5 тис. музеїв (для порівняння: у Польщі – 1075, Австрії – 1600, Великобританії – 1811, Канаді – 2500) [2]. Точну кількість вітчизняних музеїв тепер визначити неможливо, оскільки в Україні не існує чіткої системи їхнього обліку. Крім того, музеї підпорядковані різним відомствам, які не координують між собою діяльність у даній сфері. Ситуацію ускладнює ще й те, що в музейній галузі не існує єдиного впливового координаційного органу, але про це нижче.

У 1995 р. було прийнято Закон України «Про музеї та музейну справу», який на законодавчому рівні регулює суспільні відносини у музейній сфері, визначає правові, економічні, соціальні засади створення й діяльності музеїв України та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони та використання Музейного фонду України, його правовий статус. Характерно, що положення Закону поширюються на всі види музеїв і заповідників у частині їх музеїфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій і предметів музейного значення. Хоча від часу прийняття Закону минуло вже майже два десятиліття, він і на сьогодні на досить пристойному рівні забезпечує правову діяльність у музейній сфері. На щастя, цю сферу не охопила тотальна корупція, як, наприклад, охорону нерухомої культурної спадщини. Але на сьогодні визріли проблеми, які треба вирішувати шляхом внесення змін до «музейного» Закону. Зокрема, надзвичайно актуальною є вимога на законодавчому рівні зафіксувати недоторканість відведених державним музеям земель, наданих їм приміщень та їхніх колекцій. Прийнятий у 2008 р. Закон України «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» не вирішує цих проблем (він захищає менше 2 % пам'яток, що перебувають на державному обліку).

Ще однією актуальною темою сьогодення є повернення переміщених раніше культурних цінностей в Україну. Згаданим Законом України «Про музеї

та музейну справу» заборонялося і забороняється вивезення за межі України музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що належать до державної частини Музейного фонду України, та предметів музейного значення, що підлягають внесенню до державної частини Музейного фонду України. Але у випадку їхнього тимчасового перебування за кордоном для експонування на виставках, реставрації або проведення наукової експертизи, відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» допускалася і допускається можливість вивезення, але лише на підставі свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей і за погодженням з Міністерством культури України.

Принагідно зазначимо, що Перелік державних і комунальних музеїв, в яких дозволено зберігати музейні колекції та музейні предмети і які є державною власністю й належать до державної частини Музейного фонду України, було вперше затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2000 р. № 209. До цього переліку спочатку входило 586 музейних закладів (включно з філіалами та відділами), а після внесених Постановою Кабінету Міністрів від 12.09.2005 р. № 889 доповнень цей перелік розширився до 613 [3, с. 341]. Окрім того, 29 листопада 2000 р. побачила світ ще одна постанова уряду (№ 1766). Вона затвердила перелік музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ і організацій, де зберігаються музейні колекції й предмети, що належать до державної частини Музейного фонду України [4, с. 355]. Цей перелік включає 1088 музейних установ.

Як і для кожної галузі, дуже важливим є питання державного управління музейно-заповідною справою, яке, на жаль, постійно не відповідало вимогам часу. Так, у структурі Міністерства культури України завжди існував окремий невеликий відділ музейної справи, який чомусь не передали до складу утвореної в 2002 р. Державної служби охорони культурної спадщини (з 2006 р. – Державна служба з питань національної культурної спадщини), хоча управління заповідною сферою віднесли до її (Служби) компетенції. Після утворення в 2010 р. Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Мінкультури України (далі – Департамент) музейний відділ опинився в його складі. У зв'язку з такими перетурбаціями персональний склад відділу лихоманило: змінювалися керівники або вони були відсутні, у штаті постійно виникали вакансії спеціалістів. Відділ працював не ефективно, музейники не відчували від міністерства необхідної допомоги. Галузь дуже втратила від такого «керування», а державний менеджмент виявився не ефективним. Наприклад, досі музейні працівники користуються низкою застарілих інструкцій і нормативних актів, подеколи ще радянського зразка, не створено єдиного державного реєстру предметів Музейного фонду України.

На додаток справа ускладнилася ще й тим, що тільки з 2010 р. в Україні було ліквідовано подвійне підпорядкування заповідників поміж Міністерством культури України та Мінрегіонбудом (колишній Держбуд). Відтоді всі заповідники перейшли у відання першого, а управління їхньою діяльністю почав здійснювати уже згадуваний Департамент. Зрозуміло, що для налагодження ефективного управління знадобилося багато часу.

Ситуація почала виправлятися, коли в складі Департаменту було створено управління музейної справи та нормативно-методичного забезпечення переміщення культурних цінностей. У штаті останнього знаходився відділ музейної справи, який складався з керівника і п'яти співробітників. Менше року відділ музейної справи мав повноцінного керівника та, нарешті, був повністю укомплектований спеціалістами. Навесні цього року побачив світ наказ міністра культури щодо ліквідації Департаменту, натомість створено окремий підрозділ, який займається питаннями музейної справи (заповідники підпорядковані іншому управлінню).

Навесні 2012 р. при Міністерстві культури України була вперше створена Музейна рада (далі – Рада), як консультативно-дорадчий орган. Особливих успіхів у роботі цій Раді досягнути не вдалося, хоча до її складу входили знані фахівці, такі як Сергій Лаєвський (директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, президент УНК ICOM), Адріана В'ялець (директор Національного музею українського народного декоративного мистецтва, віцепрезидент УНК ICOM), Надія Капустіна (директор Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького), Галина Сорока (генеральний директор Національного музею літератури України), Олексій Копитко (старший науковий співробітник Українського центру культурних досліджень), Владислав Піоро (голова правління ГО «Український центр розвитку музейної справи»), Віра Виноградова (генеральний директор Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) й інші.

Нещодавно нове керівництво Міністерства культури України оновило склад Ради. Кількість її членів зменшилася до 15 (попередня складалася із 20), з яких 8 – вже були у минулому складі Ради, в т.ч. згадані вище С. Лаєвський, Н. Капустіна, В. Піоро та В. Виноградова [5]. Помітно, що при формуванні Ради міністерство керувалося прагненням отримати врешті-решт максимально широкий і збалансований її склад, який відображав би інтереси музеїв різних типів підпорядкування, розмірів та напрямів. Оскільки до повноважень Ради належать питання стратегічних пріоритетів розвитку музейної сфери, розгляд і схвалення програмних документів, то будемо очікувати значних позитивних змін. Є підстави вважати, що нова Рада зможе активно впливати на міністерських чиновників з метою прийняття останніми ефективних рішень.

У 2012 р. керівництво Мінкультури заявило про розробку Програми розвитку музейної справи на 2013–2018 роки, в якій мали б бути блоки, присвячені покращенню матеріально-технічного стану музеїв, підготовки кадрів музейних фахівців, реставрації музейних предметів, розвитку музейної науки [6]. Музейну систему очікували великі перетворення, але вони так і не відбулися. Правда, перший крок було зроблено: науковцями Українського центру культурних досліджень (УЦКД) Міністерства культури України у тісній співпраці з професійним музейним середовищем було розроблено проект Концепції державної цільової програми розвитку музейної справи до 2018 р. Концепція успішно пройшла процедуру громадських слухань: була підтримана та схвалена Музейною та Громадською радами при Мінкультури. Але на цьому, на жаль, все закінчилося.

Недостатнє фінансування галузі залишається хронічною проблемою музеїв усіх рівнів. Не пропорційно велика частина бюджетних коштів витрачається на статтю споживання, а саме: охорона, оплата праці (в середньому до 85 % бюджету музею, хоча в цивілізованих країнах виділяється лише 5–10 % від загального бюджету), комунальні платежі. На видатки розвитку залишаються мізерні кошти. В українських музеях вже давно перезріло питання сучасної комп'ютеризації й автоматизації обліку музейних експонатів за єдиним зразком, оцифровування музейної спадщини.

Нинішня надзвичайно складна суспільно-політична ситуація в Україні вимагає торкнутися питання щодо стану збереження культурної спадщини та музейних цінностей на тимчасово окупованій території нашої держави. У Криму залишилося 34 музейні заклади та ще п'ять в місті Севастополі. В кримських музеях зберігається 917 477 музейних предметів, 320 163 – у музеях міста Севастополя. Загалом на території Кримського півострова знаходиться 9,93 % музейних закладів України, що складає відносно інших регіонів нашої країни досить значну частку. Із 147 105 пам'яток нерухомої культурної спадщини, які на території України охороняються державою, на Кримському півострові знаходиться 10 757 об'єктів, що складає понад 7 %.

Багато об'єктів культурної спадщини та музеїв Криму є всесвітньовідомими, зокрема, Бахчисарайський історико-культурний заповідник, красзнавчий музей Феодосії (заснований у 1811 р.) [7, с.7-8], Національна картинна галерея імені І.К. Айвазовського, музейні установи Південного берегу Криму – «Будинок-музей А.П. Чехова», Алупкінський та Лівадійський палади, Ялтинський об'єднаний історико-літературний музей, Архітектурно-історичний заповідник «Судацька фортеця» (до літа 2014 р. входив до складу Національного заповідника «Софія Київська»).

Слід згадати, що на території Криму знаходиться один об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – «Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора

(V ст. до н.е. – XIV ст. н.е.)». Збереженням цього об'єкту опікується Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Окрім того, на кримській землі розташовані чотири об'єкти, які зусиллями українських пам'яткоохоронців уже внесені до Попереднього списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО:

«Комплекс об'єктів Судацької фортеці»;

«Укріплені поселення на генуезьких торговельних шляхах від Середземного до Чорного моря»;

«Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії»;

«Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисарай».

Окупація нашої території викликала безліч проблем у зв'язку з тим, що Україна повністю позбавлена можливості контролювати стан збереження зазначених об'єктів. У першу чергу це стосується об'єктів ЮНЕСКО, оскільки саме наша країна, а не Російська Федерація, брала перед цією міжнародною організацією зобов'язання щодо належного їх утримання.

У південно-східних регіонах України державним органам треба здійснювати випереджувальні підготовчі заходи: насамперед слід спланувати й підготуватися до можливого вивезення рухомих культурних цінностей у центральну Україну. В зоні бойових дій на територіях Донецької і Луганської областей загроза розграбування або фізичного знищення музейних колекцій і музейних предметів нависла над 48 музеями, їхніми філіями та відділами, які перебувають у державній або комунальній власності. Насамперед реальна небезпека існує для Державного історико-архітектурного заповідника у м. Святогірську; Донецького, Дружківського, Горлівського, Краматорського, Луганського, Стаханівського художніх музеїв; Слов'янського, Лисичанського, Старобільського краєзнавчих музеїв; музеїв історії міст Краматорська, Алчевська, Антрацита. На жаль, фактично знищено Донецький краєзнавчий музей (із 28 залів зруйновано 24), пограбовано Луганський краєзнавчий музей. Тобто музейні заклади на зайнятих сепаратистами територіях залишилися беззахисними. Крім того, на межі із зоною проведення антитерористичної операції (воєнних дій) опинилися музейні заклади у Маріуполі, Харківській області, зокрема Чугуївський історико-культурний заповідник імені І. Рєпіна тощо.

Доречно наголосити на важливості розвитку співпраці українських музейників із відповідними міжнародними інституціями, що може сприяти не лише підвищенню фахового рівня, додатковому грантовому фінансуванню, але й стати запорукою міжнародного захисту музейних цінностей.

Від часу проголошення незалежної української держави музейна справа розвивалася в тісному співробітництві з відповідними міжнародними організаціями. За участі українських фахівців регулярно проводилися різноманітні спільні заходи. Українські музейники разом з усім світом святкують день музейної професії.

Короткий екскурс в історію нагадує, що в 1977 р. на черговому засіданні ICOM (International Council of Museums – Міжнародна рада музеїв) було прийнято рішення про запровадження професійного свята для працівників музеїв – «Міжнародний день музеїв». Доля обрала цим днем 18 травня, і саме цього дня працівники музеїв, фахівці музейної справи в Україні та світі відзначають свято обраної ними поважної професії, яка покликана зберігати та вивчати предмети й культурні цінності, через які доноситься до пересічних громадян відлуння історичних подій.

Від 1978 р. Міжнародний день музеїв відзначається щорічно у понад 150 країн. Цікаво, що в кожного Міжнародного дня музеїв є своя певна тема, яку оголошує Міжнародна рада музеїв, й вона ж визначає можливий перелік пов'язаних з даною темою заходів. Так, у 2012 р., на 35-у річницю свята, тема Дня музеїв була – «Музеї в мінливому світі. Нові виклики, нове натхнення». А визначеним слоганом цьогорічного свята було обрано актуальне словосполучення – «Музейні колекції об'єднують», тобто музеї та музейники знаходяться «на передовій» суспільного життя.

Надзвичайно важливою для успішності музейної справи в нашій державі є щоденна взаємодія з Міжнародною радою музеїв, оскільки ця структура відіграє ключову роль у формуванні світової політики у відповідній сфері.

У структурі ICOM існують Національні та Міжнародні комітети. Національні комітети є основними посередниками комунікації між Генеральним секретаріатом ICOM і його членами. Нині існує 114 таких комітетів, кожен із яких презентує інтереси організації в своїй країні. Україна приєдналася до організації в 1992 р., відтоді існує Український національний комітет ICOM.

Міжнародні комітети, яких загалом налічується 31, об'єднують експертів музейної справи певної спеціалізації, котрі займаються окремими напрямками музейної діяльності. Серед них, зокрема, такі: Міжнародний комітет колекцій та діяльності музеїв міст (CAMOC), Міжнародний комітет освіти та культурної діяльності (CECA), Міжнародний комітет музеїв та колекцій науки і техніки (CIMUSET), Міжнародний комітет історичних будинків-музеїв та палацово-паркових ансамблів (DEMIST), Міжнародний комітет музеїв і колекцій музичних інструментів (CIMCIM), Міжнародний комітет музеїв та колекцій костюмів (COSTUME), Міжнародний комітет музеїв та колекцій скла (GLASS), Міжнародний комітет музеїв і археологічних та історичних колекцій (ICMAH), Міжнародний комітет з питань обміну виставками (ICEE) й інші. Голови цих комітетів представляють відповідний Міжнародний комітет в рамках Консультативного комітету ICOM.

Розвиток співпраці українських музейників із відповідними міжнародними комітетами може стати запорукою підвищення фахового рівня, додаткового грантового фінансування і набуття досвіду від участі в міжнародних проектах.

Підводячи підсумок короткому огляду стану музеїв та музейної справи в Україні, можна зазначити, що за часу незалежності, а особливо в останні роки, в Україні була фактично відсутня належна державна програма розвитку й удосконалення музейної мережі як чільної частини системи збереження та популяризації національної культурної спадщини.

Музеї України належать до таких ділянок культурної сфери, які потребують з боку держави постійної уваги, фінансової та інформаційної підтримки. В умовах відкритого демократичного суспільства з ринковою економікою інституційна та бюджетна підтримка музеїв дає результат за умови законодавчого забезпечення культурних прав, податкових пільг щодо діяльності у цій сфері, а саме законодавчого захисту й утримання державою та органами на місцях базових елементів культурної інфраструктури музеїв як визначних культурних установ, створення правових і економічних стимулів для музейників, залучення на їхню підтримку громадських організацій, меценатів, спонсорів задля залучення недержавних коштів, урізноманітнення форм музейної діяльності.

Наявність розвинутого законодавства, яке забезпечує функціонування державного управління музейною сферою є одним із найважливіших принципів державної політики. В частині обліку, зберігання та використання музейних предметів, музейних колекцій і предметів музейного значення діяльність музеїв регулюється Законом України «Про музеї та музейну справу», Положенням про Музейний фонд України. Однак вимагають певного доопрацювання проблеми музейної частини історико-культурних заповідників. Необхідно законодавчо визначити ставлення держави до приватних колекцій, особливо це стосується колекцій з археологічних предметів, які слушно включити до недержавної частини Фонду. На часі створення електронної бази Музейного фонду України, підготовка і розповсюдження проєктів віртуальних музеїв.

Сучасний етап музейного будівництва в Україні характеризується підвищеною увагою до питань розвитку окремих регіонів. Аналіз стану музейної мережі можливий тільки з урахуванням закладів кожної області, району, а також музеїв усіх форм власності: державних, регіональних, відомчих, музеїв при органах виконавчої влади, організаціях, підприємствах, навчальних закладах. Важлива оцінка рівня забезпечення населення музеями за певними розробленими науковцями методиками. Варто проаналізувати музейну мережу кожного регіону України окремо, оскільки реально існують відмінності за профілями, відомчою підпорядкованістю, формою власності.

Значне місце посідають музеї, що не є юридичними особами. Вони відіграють значну роль у забезпеченні громадян України різного віку й статусу музейними закладами, і, відповідно, у рішенні завдань з вивчення та популяризації історії, культури та природних ресурсів певного регіону, нашої держави в цілому.

Актуальним напрямом розвитку та популяризації музейної мережі й окремих музеїв є створення інституцій міжнародного та національного рівня, завданням яких є промоція музеїв і колекцій України в Європі та світі.

Однією з найбільших проблем музейної сфери є проблема фахової підготовки кадрів, особливо спеціалістів вищої кваліфікації. З метою поліпшення ситуації при Центрі пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відкрито аспірантуру за спеціальністю 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. При Центрі також працює спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за тією ж спеціальністю. На сьогодні дипломи кандидатів отримало вже 25 фахівців – музеєзнавців і пам'яткознавців. Здебільшого це працівники музеїв, заповідників, державних органів охорони культурної спадщини, наукових інституцій.

Джерела та література

1. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» [Електронний ресурс]. – Вікіпедія (вільна енциклопедія). – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_архітектурно-історичний_заповідник_«Чернігів_стародавній».
2. Чупрій Л. В. Стан та проблеми музейної справи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://getmanps.at.ua/publ/stan_ta_problemi_muzejnoji_spravi_v_ukrajini/1-1-0-52.
3. Охорона культурної спадщини. Нормативна база : збірник документів. – 3-є вид., доп. і перероб. ; авт.-упоряд.: Пархоменко М.Т., Титова О.М., Рудика Н.М., Левада М.С. ; Українське товариство охорони культурної спадщини, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К., 2010. – 580 с.
4. Там само.
5. Новини. Музейна рада [Електронний ресурс]. – Офіційна веб-сторінка Міністерства культури України. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/289576>.
6. Новини. Міністерство культури розпочало роботу з підготовки Програми
7. розвитку музейної справи на 2013-2018 роки [Електронний ресурс]. – Офіційна веб-сторінка Міністерства культури України. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/280283>.
8. Рильський Ю. М. Музеї та музейна справа в Україні і світі. – Запоріжжя, 2010. – 43 с.

Кожушко Б.В., Титова Е.Н. Музейное дело в Украине: состояние и перспективы

Подается краткая характеристика современного состояния музейной сети в Украине, называются основные проблемы в этой сфере, обозначаются некоторые пути их преодоления. Отдельно рассмотрена ситуация во временно оккупированном Крыму и на Донеччине.

Ключевые слова: музеи, музейная сеть, Музейный фонд, музейный предмет, культурное наследие, историко-культурный заповедник, ICOM.

Kozhyshko B.V., Tytova O.M. Museology in Ukraine: state and perspectives

Served a short description of the present state of the museum network in Ukraine, called the main problems in this area, are identified some ways to overcome them. Separately, we consider the situation in the temporarily occupied the Crimea and on Donetsk region.

Key words: museum, museum network, Museum Fund, the museum object, cultural heritage, historical and cultural reserve, ICOM.

Подано до друку: 10.11.2014 р.